

HAJDÚ ZOLTÁN*
**Az Osztrák–Magyar Monarchia: a geopolitikai kényszertől
 a világpolitikai feleslegességig****

Abstract

**The Austro-Hungarian Monarchy: from the geopolitical constraint
 to world political unnecessary**

The Austro–Hungarian Monarchy (1867–1918) was formed on the basis of European geopolitical constrain, and she played a great power role between 1867–1918. At the birth of Monarchy the outhur influences were dominated. After the Great War the Monarchy turned to be superfluous from the point of World political situation. The half century history of Monarchy basically influenced the European political and historical thinking.

1. Bevezetés

A kortársak már az 1860-as évek végén észrevették és nyugtázták, hogy alapvetően új korszakba lépett a világ és benne Európa politikai fejlődése. Az imperializmus korszaka a XIX. század utolsó harmadának és a XX. század első két évtizedének az időszakát foglalja magában. Az imperializmus fogalmát a kortársak többsége, s a politikai elitiek szinte mind-egyike (így a korabeli magyar is) pozitív kategóriaként kezelte.

A birodalmakkal szembeni függetlenségi mozgalmak erősödése új kérdéseket vetett fel a történelmi, soknemzetiségű gyarmatbirodalmak számára. Még a nyelvi azonosság sem volt akadály a területi különállás megszerzésére irányuló törekvések számára, a nyelvi különbségek a nyelvemzeti koncepciók bázisán pedig az elszakadási törekvéseket erősítették Európában.

Európa hagyományos nagyhatalmaihoz (Anglia, Franciaország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia, a továbbiakban OMM) a nemzeti egységmozgalmak sikerei révén két újabb (Németország, Olaszország) társult, miközben Törökország lényegében kihullott a nagyhatalmak sorából. A kibővült európai nagyhatalmi kör (s akkor még nem beszélünk Japánról és az USA-ról) szükségszerűen nagyobb manőverezési lehetőségeket nyújtott a birodalomközi és szövetségi kapcsolatépítést illetően mindegyik fél számára.

Az 1870 utáni európai fejlődés eredményeként sajátos belső gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák alakultak ki. Az 1914-ig terjedő időszakban a réalpolitika, az érdekszférapolitika, a nemzeti politika, a dinasztikus politika egyaránt megjelent. (Nem lehet figyelmen kívül hagyni teljesen, hogy az európai nagyhatalmi uralkodó házak jelentős részét szoros rokoni szálak kötötték össze.)

A végbement folyamatok alapján azt is látnunk kell, hogy az államközi kapcsolatok, a szövetségek alakulása nem volt „eleve elrendelt”. A kapcsolatok belső meghatározottsága sok esetben nem volt homogén (szinte minden országban mindig volt a domináns kapcsolatnak, szövetségnek jelentős belső politikai ellenzéke), az egyes országok még az imperializmus időszakában is „gyorsan tudtak szövetséget váltani”. A szövetségi viszonyoknak nem volt abszolút politikai, érdek- és értékmeghatározottsága.

* Egyetemi tanár, DSc – MTA RKK, Pécs.

** A kutatás az FT: 69138. sz. OTKA keretében készült.

Az OMM létrejötte és bukása egyaránt az európai nagyhatalmi érdekekhez kapcsolható elsősorban, s csak másodlagosnak tekinthetőek a belső vonatkozások. 1867-ben Európa nem volt felkészülve a teljes hatalmi és területi átrendeződésre. A világháborús vereség egyszerre tette lehetetlenné és egyben szükségtelemmé az OMM-et a nagyhatalmak szemében. Magyarország igazi tragédiája ebben a folyamatban az volt, hogy az ország miniszterelnöke, gróf Tisza István, tisztán látta a háború előtt, hogy az ország számára sem a győzelem, sem pedig különösen a vereség nem lehet hosszabb távon előnyös.

Az imperializmus időszakában alapvető változások következtek be a földrajztudomány helyzetében. Különösen Németországban vált 1870 után a földrajztudomány „államszolgáló”, részben pedig „államcélkitűző” tudománnyá. A kialakuló politikai földrajz, a geopolitikai gondolkodás folyamatosan jelentős hatást gyakorolt a politikára. A modern tömegsajtó kialakulása, a tömegoktatás megnövekedett szerepe közepette a földrajztudomány sajátos nemzeti diszciplínává vált szinte minden országban.

2. Az OMM politikai földrajzi helyzete Európában

Az OMM mint nagyhatalom akár globális kontextusban is vizsgálandó lenne, de valóban azon nagyhatalmak egyike, amelyek nem gyarmatosítottak érdemben a Föld távoli pontjain, így érdek- és kapcsolati rendszere alapvetően Európa-dominánsnak tekinthető.

2.1. Az OMM földrajzi alapsajátosságai

A formálisan 1867-ben intézményesült OMM mind európai, mind pedig a közép-európai térség szempontjából jelentős geopolitikai érdekeket jelenített meg. Eldölt, hogy a kis német egység megerteremtése Ausztriát kelet felé „taszította” érdekeiben, s az is kiderült, hogy az 1860-as, 1870-es években Európa egésze nem volt felkészülve a „nemzetállamok” teljes körű létrehozására. A belső folyamatokat illetően logikus volt a berendezkedés a térség két legnagyobb lélekszámú nemzete (német, magyar) oldaláról: a soknemzetiségű Monarchiában újrafogalmazódhatott a viszonylag önálló soknemzetiségű történelmi Magyarország.

1. táblázat. Az európai nagyhatalmak területe és népességszámának (millió fő) változása, 1890–1913

Ország	Terület (km ²)	1890	1900	1910	1913
Ausztria–Magyarország	677 000	42,6	46,7	50,8	52,1
Franciaország	536 000	38,3	38,9	39,5	39,7
Nagy-Britannia	314 000	37,4	41,1	44,9	45,6
Németország	541 000	49,2	56,0	64,5	66,9
Olaszország	287 000	116,8	135,6	159,3	175,1
Európai Oroszország	4 925 000	30,0	32,2	34,2	31,1

Forrás: Kennedy, P., 1992, Wagner, H. 1915.

Az OMM 1867-es létrejöttekor az új államalakulat együttes népessége 35,9 millió fő volt, melyből 20,4 millió (56,8%) az osztrák területeken, 15,5 millió fő (43,2%) pedig a magyar területeken élt. Az állam népességszáma az 1870-es évek járványai, éhínségei ellenére a korszak egészét tekintve dinamikusan nőtt. 1910-re az osztrák területek lakosság-száma 40,1%-kal, 28,6 millió főre, a magyar területeké pedig 34,7%-kal emelkedett, s így 20,9 millió főre nőtt, miközben a magyar területek népességének részaránya – a lassúbb népességszám növekedés miatt – 42,2%-ra csökkent az OMM-en belül. Az 1878-ban meg-

szállt Bosznia-Hercegovina lakossága a megszállás után közvetlenül 1,2 millió fő volt, s korszak végére ez 1,9 millió főre emelkedett. 1910-ben az OMM együttes népességszáma (Boszniával) 51 390 223 fő volt, Bosznia nélkül pedig 49 458 000.

A természetes népmozgalom mellett az OMM egészének, s Magyarországnak a tényleges lakosságszámát jelentős mértékben befolyásolta a külső migráció nagysága, illetve annak negatív egyenlege. Az 1850–1910 közötti évekre vonatkozó különböző becslések „középértékét véve” az OMM területéről 4,9 millió fő vándorolt ki Európán túli területekre, s jelentős volt az Európán belüli migráció is.

Az OMM belső területein is jelentős migrációs mozgások játszódtak le 1880–1910 között. A legnagyobb nyertese a belső migráció alakulásának Bécs és Alsó-Ausztria volt, melynek pozitív migrációs egyenlege 22,1%-os volt, ugyanakkor voltak területek, melyek 20% fölötti migrációs veszteséget könyvelhettek el.

Nemzetiségi tekintetben az OMM a legbonyolultabb szerkezetű nagyhatalom, igazi soknemzetiségű (11 nagyobb nemzetiséget különítettek el), történelmi birodalom volt. 1910-ben az „államalkotó nemzetei” együttesen sem tették ki az össznépesség legalább felét (német 11,987 millió fő – 24,2%, magyar 10,050 millió fő – 20,3%. A csehek 6,436 – 13%, és a szlovákok 1,969 millió fő – 4%, (együtt 8,5 millió fő – 16,5%-át) jelentős részét adták a népességnek. A szerbek és horvátok 3,528 – 7,6%, szlovének 1,253 – 2,5%, („dél-szlávok” szerbek, horvátok, szlovének együttes száma 6,9 millió fő – 13,4%), a lengyeleké 4,968 millió fő 10% körül alakult. A rutének/ukránok a maguk 3,991 millió fős lélekszámával 8,1%-ot, a románok 3,224 milliós jelenléttel 6,5%-ot, az olaszok 0,768 millió fővel 1,6%-ot jelentettek. Az egyéb nemzetiségűek száma is meghaladta az 1,090 millió főt, a 2,2%-ot.

Az OMM nemzetiségi és szélesebb értelemben vett politikai meghatározottságának egyik eleme az volt, hogy a magyarokat, cseheket, szlovákokat leszámítva minden nemzetnek, illetve nemzetiségnek volt a határokon kívül nemzeti-nemzetiségi kapcsolata. (Egyes nemzetek, nemzetiségek különböző módon fogalmazták meg, illetve változtatták az OMM-val kapcsolatos elképzeléseiket. Cseh törekvésként fogalmazódott meg pl. az OMM szétzúzásának programja.)

Tovább bonyolította a nemzetiségi struktúrát, hogy az adott nemzetiség egyes területeken többséget, vagy akár abszolút többséget is képezhetett, míg más területeken különböző arányú kisebbségként jelent meg. Ez a fajta többfokozatú területi struktúra olyan mozaik-rendszert jelentett, amely az együttélést rendkívül sajátossá tette.

1910-ben vallási tekintetben az OMM Európa legösszetettebb képét mutatta. Dominánsan ugyan római katolikusnak volt tekinthető (33,8 millió), de a görög katolikus (5,4 millió), az ortodoxok (4,4 millió) a különböző protestáns (4,5 millió) és az izraelita vallásnak (2,2 millió) is jelentős számú követője volt. A mohamedán vallás híveinek a száma is meghaladta a 600 ezer főt. A vallás részben nemzetiség-specifikus eleme volt a társadalmi tagolódásnak.

Az OMM gazdasága lényegében „statisztikai összesítés” eredménye, hiszen a két államalkotó önálló gazdaságpolitikát folytatott, önállóan kezelte a gazdasági folyamatokat. Ugyanakkor volt a Monarchia gazdaságának két birodalmi jellegű, közös részstruktúrája, a közös vámterületből adódó külkereskedelem, illetve az ún. közös háztartási kiadások.

Az OMM gazdasága – a földrajzi sokszínűség alapján is – jelentős részben önellátó jellegű volt, de a külső vámhatárok fokozatos lebontása révén, a Monarchia piaca – lényegében a létrejöttétől kezdve – megnyílt az európai fejlett gazdaságok számára. A Monarchia gazdasága bekapcsolódott a szabadkereskedelmi jellegű világpiacon folyó folyamatokba.

A korabeli politikai földrajzi irodalom kategorizálása szerint mind Magyarország, mind pedig Ausztria az agrárállamok közé került besorolásra: Magyarország esetében 1900-ban

az népesség 68,4%-a élt a mezőgazdaságból, 14,4%-a az iparból, 5,4%-a a kereskedelem-ből és a közlekedésből. Ausztria esetében ezek az adatok 52,4%, 26,8%, 10% körül alakultak. A nagyhatalmak közül a századfordulón csak Nagy-Britannia, Németország és Franciaország jelent meg ipari államként.

Az OMM gazdaságát vizsgálva a gazdaságtörténészek jelentős része az önellátást, az autarchia jelentőségét, illetve meghatározó voltát emelték ki. A másik szembevetendő meghatározottsága az OMM gazdaságának a tökenyitottság volt. A századforduló időszakában a külföldi (német, francia, részben angol) tőke aránya mintegy 35%-körül alakult az osztrák gazdaságban. A harmadik alapvető értékelő minősítésként az szerepel, hogy a két rész sajátosan kiegészítette egymást, az osztrák és cseh területek inkább az ipar, míg a magyar területek inkább a mezőgazdaság területén játszottak jelentős szerepet.

1890-ben az OMM számított bruttó nemzeti terméke az európai összes mintegy 10,5%-kát adta. 1910-re némileg csökkent az állam részesedése az európai bruttó nemzeti termékben. Az OMM növekedési üteme az általános megítélés szerint némileg elmaradt az európai átlagtól.

A világháború időszakára az OMM gazdasági szerkezete, s azon belül Magyarországé is, jelentősen átalakult. A magyar területeken az élelmiszertermelésre alapozott iparosítás volt a meghatározó, de létrejöttek a legmodernebb ágazatok is. A korábbi agrárország – jelentős részben a vasúti szállítás fejlődése következtében – erőteljesen iparosodott és modernizálódott.

A modern közlekedési rendszer – elsősorban a vasúti és a vízi – kiépítése és működtetése az OMM gazdaságának egyik legjelentősebb teljesítménye volt. A közlekedés tekintetében a tengeri a világ, a dunai hajózás a Balkán felé nyitott utat.

A vasúthálózat megteremtésében az OMM élen járt a kontinensen, hiszen az első lóvasút 1832-ben megépült Linz és Budweis között. A fokozatosan kezdődő, majd robbanásszerűen folytatódó vasútépítések révén a gazdasági és katonai stratégiai érdekeket egyaránt szolgáló hálózat jött létre. A századfordulóra lényegében befejeződött az egységes vasúthálózat kiépítése. Már csak a kisebb összekötő és helyiérdekű vasutak épültek a későbbi időszakban. 1913-ban a Monarchia egészének vasúti vonalhossza mintegy 45 ezer km volt, ezzel Oroszország és Németország után a harmadik leghosszabb hálózattal rendelkezett Európában.

Az OMM sajátos módon illeszkedett be az európai fejlettségi mezőnybe, illetve a modernizálódó struktúrákba. A dualizmus egész időszakát tekintve a nemzeti jövedelem mintegy 3,5-szeresére nőtt, az éves növekedési rátát 2,6%-ra becsülik. 1890-ben a Monarchia bruttó nemzeti terméke az európai összes mintegy 10%-át tette ki a különböző számítások, illetve becslések szerint.

Az egy főre eső nemzeti jövedelem a dualizmus egész időszakában a különböző elemzések szerint mintegy 2,5-szeresére nőtt. 1913-ban a Monarchia 1 főre jutó GNP-jét 500-nak véve Franciaországé 689, Németországé 743, az Egyesült Királyságé pedig 965 egység volt. A GNP növekedési üteme 1890-es években meghaladta az európai átlagot, utána némileg alatta maradt. Az 1 főre jutó GNP értéke mindkét időszakban elmaradt az európai átlagtól.

Külön kérdés a dualizmus időszakában a két rész egymáshoz való viszonyának alakulása. A korszak elején a Monarchia nemzeti jövedelméhez Ausztria 70, Magyarország pedig mintegy 30%-ban járult hozzá, mely arány 1913-ra a becslések szerint 64–36%-ra módosult, tehát a magyar rész fejlődése némileg gyorsabb volt.

A OMM külkereskedelmi igényeit, illetve lehetőségeit nagyban befolyásolta az önálló jellege. 1908-ban a Monarchia formálisan ugyan a világ negyedik legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító országa volt, de a világkereskedelem mindössze 3,3%-kát adta, s ezzel teljesen leszakadt Anglia, Franciaország és Németország mögött.

Az OMM modernizációs folyamatai és urbanizációs struktúrái, azok változásának tendenciái összekapcsolódtak. A Monarchia részben örökölt egy történeti településhálózatot, s benne egy jelentős városállomány, részben pedig a maga közjogi intézményesülése, gazdasági fejlődése, katonai allokációs tevékenysége útján módosította azt.

Bécs minden tekintetben (politikai, gazdasági, pénzügyi, művészeti, kulturális) kiemelkedett. Bécs 1900-ban világméretű összehasonlításban is kiemelkedő jelentőségű város volt. A lakosság száma alapján London (6,5), New York (4,2), Párizs (3,3) és Berlin (2,7) után Chicagóval „holtversenyben 1,7 millió fős lakosságszámával a világ egyik legnépesebb városa volt. 1910-ben Nagy-London 7,8, Nagy-Párizs 3,8, Nagy-Berlin 3,7 millió fős lakosságszáma után Bécs a kontinens negyedik legnagyobb városa volt a 2 millió főt némileg meghaladó lakosságszámával. A városi népesség aránya 1910-re az osztrák területeken 27% fölé emelkedett, de ez jelentősen elmaradt a fejlett nyugati területektől.

1910-ben Magyarország legnagyobb (880 ezer fő) és legfontosabb városa Budapest volt. A főváros az országon belül kitüntetett pozícióban volt, a Monarchián belül tudatosan felvállalta a Béccsel való versenyt, de nemzetközi tekintetben és összehasonlításban a századfordulón még Bécs árnyékában élt. Budapest nem tartozott az igazi nagy városok közé. Magyarország területén a városi népesség aránya viszonylag magas volt, 1910-ben meghaladta a 30%-ot.

A századforduló időszakában megjelenő statisztikák, politikai földrajzi munkák Európa struktúráit, s benne a különböző országok helyzetét több-kevesebb pontossággal bemutatták már be a korszak szereplői számára. A különböző kiadványok általában 9 697 000 km²-ben határozták meg Európa területét (egyesek kisebbnek, mások pedig lényegesen nagyobbak tekintették és ábrázolták), s ezen terület népességszámát kb. 450 millió főre becsülték. Az I. világháború előtt Európa minden tekintetben „nagyállami”, illetve birodalmi jellegű volt (*1. táblázat*).

A korabeli osztrák, magyar, német, francia, angol és orosz földrajztudomány szinte maradéktalanul egyetértett az európai államok területi nagyságcsoportjainak meghatározásában. A területileg „nagyállamok” körét Oroszország, OMM, Németország, Franciaország, az Egyesült Királyság, Olaszország alkotta, s ezek együttes területe tette ki Európa területének mintegy 79%-át, népességszámuk pedig a kontinens lakosságának mintegy 82%-át adta.

Az OMM 1900-ban a maga 625 518 km² területével, valamint akkori 44,29 millió lakosával (valamint a megszállása alatt lévő Bosznia-Hercegovinával) jelentős európai tényezőnek számított. 1910-ben Bosznia-Hercegovina annexiója után 676 448 (több helyen 676 615) km² területével a kontinens második legnagyobb állama volt. Az OMM a kontinens területének mintegy 6,6%-át fedte le, 1910-es népességszáma pedig a kontinens lakosságszámának 11,4%-át adta.

Az OMM földrajzi problematikáját széles skálán feldolgozó, célorientált elemzése az egész Európa számára fogalmazta meg a legfontosabb strukturális-politikai földrajzi elemeket, s vázolta fel az OMM Európán belüli földrajzi kérdéseinek az alapvonalait.

Az OMM topográfiailag központi helyet foglalt el Európában. Az államalakulat a földrajzi értelemben vett Közép-Európa nagy részét foglalta el, egyes részei Kelet-európai, illetve Dél- és Délkelet-európai területekre is kiterjedtek. A földrajzi-topográfiai meghatározások és térközösségi lehatárolások a korszakban már politikai tartalmat kaptak.

Az OMM politikai földrajzi értelemben az ún. kompakt államok klasszikus típusának egyikeként jelent meg: a legkeletibb pontja a bukovinai Chiliseni, a legnyugatibb pedig a vorarlbergi Bangs volt, melyek között 1274 km légvonal-távolság húzódott, a terület legészakibb pontja a csehországi Lobendava, míg a legdélbéli dalmáciai Spizza volt, melyeket 1046 km távolság választott el egymástól.

Az OMM természetföldrajzi szempontból rendkívül sokszínű területeket foglalt politikai keretbe. A meghatározó természetföldrajzi sajátosságának a Duna-mentiség tekinthető,

ezért nevezték „Dunai Monarchiának” is. A Duna felfűzte a Monarchia meghatározó magterületeit, a Bécs-Budapest tengely európai jelentőségű térszerkezeti vonalként formálódott. A sokszínű természetföldrajzi jelleg miatt a Monarchia sok szempontból autarch jellegű gazdasági képződmény lehetett.

Az OMM politikai földrajzi helyzete lényegesen bonyolultabb volt. A kiegyezés létrejötté, a dualista struktúra kialakítása azt jelentette, hogy az új formáció területi súlypontja óhatatlanul kelet felé tolódott el, s Ausztriának érdemben fel kellett adnia korábbi német és itáliai aspirációit. A magyar politikai elit hamarabb ismerte fel ezt a strukturális változást, mint az osztrák.

A korabeli magyar földrajzi irodalom nem volt kifejezetten Monarchia-párti. Ha teljes körűen áttekintjük a Földrajzi Közlemények 1872–1918 közötti évfolyamait, azonnal feltűnővé válik, hogy a magyar földrajztudomány mily kevés figyelmet szentelt a Monarchiának. A magyar földrajztudomány elsősorban Magyarország kérdéseivel foglalkozott. Ha az Osztrák Földrajzi Társaság folyóiratának (Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft) teljes anyagát tekintjük át ugyanerre az időszakra vonatkozóan, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az osztrák földrajztudomány inkább azonosult a Monarchiával, mint egyfajta „saját hazával”.

A magyar földrajz Magyarország, illetve a Magyar Birodalom szempontjából tekintette a struktúrákat, így a Monarchiában jelentős részben a Magyar Birodalom igazán naggyá válásának a korlátját látta. Többször megfogalmazódott, hogy a Monarchia súlypontját és központját is Magyarországra, illetve Budapestre kell áthelyezni, mert ez biztosíthatja csak a Monarchia valódi jövőjét. 1910-ben a Monarchia lényegében három nagy közjogi-politikai egységre tagolódott: Osztrák Császárság: 300 005 km², 28 571 934 fő, Magyar Királyság, 325 411 km², 20 888 487 fő, valamint a közös igazgatás alatt álló Bosznia-Hercegovina, 51 027 km², 1 931 802 fő.

2.2. Az OMM geopolitikai helyzetének alakulása

Az 1867–1918 közötti hosszú távú folyamatok, így az európai hatalmi egyensúly és hatalmi erőviszonyok elsősorban a Brit Birodalom, Franciaország, Oroszország, Németország, Olaszország és az OMM viszonyrendszerében formálódtak. A Török Birodalom – Európa „beteg embere” – már elveszítette egyenrangú nagyhatalmi státuszát, de még jelen volt (különösen az OMM és Oroszország számára) az európai hatalmi színpadon. Minden kétoldalú kapcsolatnak voltak érdekellentéti elemei is, nem volt előre elrendelt, hogy ki kinek lesz a szövetségese, illetve ellenfele.

1867 és a századforduló időszaka között az európai nagyhatalmak közötti viszonyok folyamatosan változtak, részben átértékelődtek. Minden nagyhatalomnak voltak szomszéd-sági, európai, s egy részüknek valóságos világpolitikai törekvései. Az OMM oldaláról tekintve az európai nagyhatalmi „kórust” a következők emelhetők ki:

2. táblázat. Az európai nagyhatalmak szárazföldi katonai ereje, 1880–1914

Ország	1880	1890	1900	1910	1914
Ausztria-Magyarország	246 000	346 000	385 000	425 000	444 000
Franciaország	543 000	542 000	715 000	769 000	910 000
Nagy-Britannia	367 000	420 000	624 000	571 000	532 000
Németország	426 000	504 000	524 000	694 000	891 000
Olaszország	216 000	284 000	255 000	322 000	345 000
Oroszország	791 000	677 000	1 162 000	1 285 000	1 352 000

A Brit Birodalom a világ legnagyobb területű, sok tekintetben a legerősebb, szinte legitimáltan első nagyhatalma volt. Anglia a „splendid isolation” politikáját érvényesítette az európai ügyeket illetően. A legfőbb célja az volt, hogy a Kontinensen fennmaradjon a törénetileg kialakult, 1871-ben újra rögzített hatalmi egyensúly, egyetlen hatalom se juthasson kizárólagos pozícióba. Másutt az érdekérvényesítés szinte korlátlan szabadságának a jogát tartotta fenn magának.

Anglia világhatalmi, világpolitikai lehetőségei fokozatosan korlátozottabbá váltak. Gazdaságilag az USA, Ázsia kiterjedt területein Oroszország és részben Japán, Afrikában Franciaország, Olaszország és Németország, Európában pedig időnként változó szereposztásban és mértékben mindegyik nagyhatalom sértette valahol, valamiben, valamilyen módon az angol érdekeket. Anglia ugyanakkor sokáig abszolút erősnek érezte magát, s nem törekedett mindenre kiterjedő szövetségi rendszer kiépítésére, sőt többször orientációs váltást is végrehajtott az átrendeződő európai folyamatoknak és erőviszonyoknak megfelelően. Az orosz–angol ellentétek, geostratégiai ütközések különösen India térségében voltak erősek, az európai területeken Törökország kapcsán ütköztek, más vonatkozásokban pedig az egymásra utaltság is megjelent. Az angolok a XIX. század II. felében főként Oroszországot tekintették a legjelentősebb ellenfélnek.

A századfordulón az angolok számára az új imperializmus érvényesítése (a Greater Britain szellemében), avagy a tudatos önkorlátozás kérdése (Little Britain) folyamatosan jelen volt. A gyarmatbirodalom kiterjedt területein új típusú konfliktusokkal kellett szembenézniük (búr háború), s a szigeteken belül pedig az ír kérdés éleződött ki.

Anglia 1902-ben szövetséget kötött Japánnal, amely kimondatlanul Oroszország törekvései ellen irányult. Az angol–japán szövetség a japánok számára egyszerre jelentett egyfajta támogatást Oroszországgal, valamint potenciálisan Franciaországgal szemben is. A szerződés ténye sok tekintetben megdöbbenetett Európa hatalmasságait: egy európai hatalom Európán kívül keres szövetségest.

Az 1904-es angol–francia „entente cordiale” nagyrészt a gyarmati versengést zárta le, részben pedig az európai ügyekben is az egyetértésre való közös törekvést fejezte ki. Nem mindenre kiterjedő, formális szövetségről volt szó, de végeredményben Anglia felhagyott az egyensúlyra való törekvéssel, s csatlakozott a Kontinensen formálódó szövetségek egyikéhez.

Az 1907-es orosz–angol antant megkötése lezárta az ázsiai gyarmati versengést, s megteremtette annak a feltételeit, hogy megszilárduljanak az európai hatalmi-szövetségi viszonyok, kialakuljanak a meghatározó szövetségi rendszerek.

Az OMM és a Brit Birodalom között nem voltak alapvető érdekellentétek sem világpolitikai, sem pedig az európai folyamatokat illetően. Sok szempontból akár természetes szövetségeseik is lehettek volna, ha csak az egymás közötti viszonyukat tekintették volna együttműködési alapként.

A köztársasági Franciaország számára a gyarmati struktúra megtartása, sőt további kiépítése mellett elemi érdek volt, hogy Európában kikerüljön a németek által köréje vont hatalmi gyűrűből, elszigeteltségből. Az 1890-es évek elejétől Franciaország mozgáslehetősége az orosz kapcsolat, majd katonai szövetség révén megnőtt.

Franciaországban nemzeti programmá vált a németellenesség, Elzász és Lotaringia visszaszerzése kitüntetett célként fogalmazódott meg. Franciaország tudatosan készült a németekkel szembeni konfrontációra, a revánsra, de a sorozatos belpolitikai váltások a katonai modernizációs folyamatokat lassították.

Franciaország számára az OMM sem a gyarmati, sem pedig az európai területeken nem jelentkezett kifejezett versenytársként, s különösen nem ellenségként. Az OMM kérdésköre elsősorban annak Németországhoz fűződő viszonyrendszerén keresztül jelent meg, s került francia megítélésre.

A szövetségek, érdekek, érdekhierarchiák szempontjából izgalmas, hogy 1898-ban Anglia és Franciaország szinte a háború peremére sodródott egymással Egyiptom és Szudán kapcsán. Európában egymásra voltak utalva, a „Weltpolitik” német ideológiájával és törekvéseivel szemben, ugyanakkor a Föld más területén folytatták hagyományos versengésüket.

Oroszország a legnagyobb területű és népességű eurázsiai (1867-ben adta el az USA-nak amerikai gyarmati területeit) birodalom volt. Európai területe és népességszáma is jelentősen meghaladta a többi európai országot. Oroszország katonailag erős, de gazdaságilag viszonylag gyengén fejlett, szervesen nagy hatalom volt. A XIX. századi európai konfliktusok jelentős részében, mint „Európa csendőre” lépett fel.

Belső viszonyaiban Oroszország elmaradott volt, autokratikus berendezkedése miatt a civilizált európai hatalmak gyakran fenntartásokkal tekintettek felé. Az Orosz Birodalom európai területein is, de még inkább ázsiai területein soknemzetiségű, soknyelvű, sokvallású, sokkultúrájú ország volt. A nemzeti problematika erőterbe kerülésekor ez az alaphelyzet belsőleg komoly problémákat okozott, ugyanakkor a pánszlávizmus ideológiájának megfogalmazásával egyfajta etnikai internacionalizmust is képviselt. (A soknemzetiségű struktúrák fenntartásában való kitüntetett érdekeltségük alapján az OMM és Oroszország akár szövetséges is lehetett volna.)

Az európai kérdéseket illetően a XIX. század vége felé Oroszország leginkább a Balkán térségében volt érintett. Ebben a térségben a tengerszorosok miatt folyamatosan ütközött Törökországgal, s potenciális konfliktusban volt a tengerekre féltékenyen figyelő Angliával, a félsziget belső területeit illetően pedig az OMM-ával.

Az 1891-es francia–oros diplomáciai egyezmény, majd később katonai szövetség lényegében Anglia elleni „entente cordiale” volt. Az oroszok ekkor úgy vélték, hogy fő ellenségük nem Németország, hanem Anglia. Az 1894-es katonai szövetségnek már megfogalmazott része, hogy Franciaország segíti Oroszországot akár német, akár osztrák, akár pedig együttes támadás esetén.

Az orosz–japán háború (1904–1905) – melyet Japán indított meg – Oroszország katasztrofális vereséget szenvedett, mely megdöbbentő hatást váltott ki Európában. Egy legitim európai nagyhatalom először szenvedett jelentős katonai vereséget egy nem európai hatalomtól. A vereségnek belső és világpolitikai hatásai egyaránt jelentősek voltak.

Geopolitikai, geostratégiai szempontból a századforduló viszonyait meghatározó nemzetközi fordulópont a Német Császárság 1871-es kikiáltása volt Párizsban. A Német Császárság (II. Német Birodalom) európai jelentőségű politikai, hatalmi, gazdasági változást jelentett. Ezek mellett nem elhanyagolható volt a létrehozásának pszichikai-szimbolikus környezete sem. Franciaország Németország számára és fordítva, belátható időre igazi ellenséggé vált.

A Német Birodalom létrejötte lényegileg újrendezte az európai hatalmi, erő-, érdekes diplomáciai viszonyokat. Politikai földrajzi szempontból a Német Birodalom létrejötte azt jelentette, hogy Közép-Európában kialakult egy új hatalmi központ, mellyel a földrajzi értelemben vett peremhatalmaknak (Anglia, Franciaország, Oroszország) elemi módon számolniuk kellett.

Az 1873-ban létrejött a Három Császár Szövetsége (német, orosz, osztrák), melynek az elnevezése régies volt, de több tekintetben új tartalmat hordozott: cél az európai belső béke szavatolása. Az új Németország számára fontos volt a két szomszédos hatalom barátsága és szövetsége, Franciaország európai elszigetelése. A kérdés az volt, hogy a német reálpolitika érdekei mentén lehet-e egyeztetni Ausztria és Oroszország balkáni érdekeltségeit, s ennek milyen hatása lehet Európa egészére nézve. (1890-ig erőteljesen Bismarck formálta az európai diplomáciai folyamatokat. Az alapcél az volt, hogy egyetlen nagyhatalmi szereplőt sem idegenítsen

el annyira Németországtól, hogy az Franciaország szövetségét keresse. Bismarck lemondása után a „kártyák keverése” egyre inkább kicsúszott Németország kezéből.)

Németország két területen sértette meg a leginkább a kialakult hatalmi, politikai realitásokat, s mindkét tekintetben Anglia érdekeivel ütközött. Az egyik, hogy kontinentális hatalmi státusza mellett tengeri hatalommá is kívánt válni (flottafejlesztés), másrészt az a törekvése, hogy európai hatalomból világhatalommá kívánta magát fejleszteni, s világpolitikát kívánt megvalósítani.

Az 1870-es évek második felének balkáni folyamatai, Oroszország érdekérvényesítési kísérletei újrendezték a szélesebb értelemben vett európai kapcsolatokat is. Az 1878-as Berliini Kongresszus sok tekintetben fordulópontot jelentett. 1879-ben létrejött Németország és az OMM kettős szövetsége, melyhez a nyugati hatalmakra megsértődött Olaszország is csatlakozott 1882-ben. A hármas szövetség – mely korántsem volt belső érdekellentétektől mentes – lényegében Európa középső területeit fogta át. [Az 1887-es ún. Földközi-tengeri antant időszakában Anglia lényegében szövetségi kapcsolatba került a hármas szövetséggel (Németország, Olaszország, OMM). Ez a rövid ideig tartó kapcsolat világosan mutatta, hogy az érdekek sokszínűsége minemű szövetségek létrejöttére adhat lehetőséget.]

Egészében véve a Németországnak sikerült – az érdekek alapján nem mindenre kiterjedően „szövetségre ítélte” – három országot (Anglia, Franciaország, Oroszország) formális szövetségbe „kergetnie”. Németország – feltehetően nem szándékosan – de lényegében geostratégiai szempontból „bekerítette” önmagát és szövetségeseit.

Az egyesítés után Olaszország hosszabb időre természetes módon és mintegy kényszerűen befelé fordult. Fel kellett építeni az állami struktúrát, szervesen ki kellett alakítani az új állam működőképességét. Az egyesítési folyamat sértette Olaszország mindkét jelentős szomszédjának (Franciaország, Ausztria) az érdekeit.

Az 1880-as évek elejétől kezdve Olaszország is gyarmatosító hatalomként kívánt megjelenni, bár gazdasági és katonai ereje még gyenge volt ehhez a szerepvállaláshoz. A gyarmati ügyek kapcsán konfliktusokba került mind Angliával, mind pedig különösen Franciaországgal. Ezek a konfliktusok vezették el Olaszországot, hogy csatlakozzon Németország és az OMM szövetségéhez. (1882-ben így létrejött a hármas szövetség, mely formálisan 1916-ig fennállott.)

Olaszország számára az OMM nem volt „természetes szövetségese”, hiszen az országgal szemben szinte nyíltan vállalt területi követelései voltak, az olasz szállásterületek megszerzése szinte egységes nemzeti célként jelent meg.

A Balkán folyamatai Törökország gyengülése irányába mutattak. A belső felkelések, külső beavatkozások után 1878-ban a berlini kongresszus az európai egyensúly elve alapján rendezte a térség viszonyait. A Balkán területének jelentős részén létrejöttek a „soknemzetiségű nemzetállamok”.

Törökország minden tekintetben meggyengült, de Oroszországgal szemben számíthatott az európai hatalmak egy részének a támogatására akár a Balkánt, a tengerszorosokat, akár pedig a hosszú közös határ más térségét illetően.

1888-ban a Párizs–Bécs–Budapest–Belgrád–Szófia–Isztambul útvonalon megindul az Orient Express közlekedése, ami által Isztambul és a Balkán közelebb került az európai magterülethez. A kibontakozó sajátos folyamatok és a tömegesedő empirikus tapasztalatok következtében a Balkán-félsziget lényegében ekkortól kezdve válik „Balkánná” az európai politikai gondolkodásban.

Az 1912-és és 1913-as balkáni háborúk területi változásainak eredményeként Törökország és az OMM megszűnt határos lenni. Ennek a változásnak mindkét ország számára nagy volt a jelentősége, egy több évszázados, konfliktusokkal terhelt vetélkedés, közös együtt- és egymás mellett élés szűnt meg így.

2.3. Az OMM geopolitikája

Az OMM nem meghatározó mozgatója ezeknek az Európán belüli nemzetközi folyamatoknak, sokkal inkább egyik követője a változó fordulatoknak, illetve részben csendes érdekérvényesítője a megfogalmazott érdekeinek. Az OMM a századforduló Európájában a nemzetközi politikában történeti nagyhatalomként elfogadott és számon tartott képződmény volt. A korabeli politikai földrajz egy része már nem nagy-, hanem csak középhatalomként számolt vele.

Bismarck már miniszterelnökké választása után (1862) azt javasolta az osztrák nagykövetnek, illetve üzente Ferenc Józsefnek, hogy Ausztria Bécs helyett helyezze át súlypontját Budapestre. Az üzenet tartalma az volt, hogy a Német Birodalom majdani létrejötte után Ausztriának nem marad hatalmi tér a német szállásterületeken.

Az OMM két részállama eltérően tekintett a német kapcsolatokra. Ausztria számára a katonai vereség (1866) és katasztrófa a német egységből sokáig meghatározó élmény maradt, míg Magyarország számára egyre inkább Németország jelentette a nagyhatalmi garanciák legfontosabbikát, főleg Oroszországgal szemben. (Ennek a sokszor irracionális, a reálpolitika kialakítását gátló oroszellenességnek az oka az 1849-es cári beavatkozás volt.) Az OMM számára egyre inkább saját egységének megőrzése vált külpolitikai programmá. A soknemzetiségű állam mozgáslehetőségeit nagyban korlátozta a nemzetállami törekvésekre, elszakadási mozgalmakra adott belső válasza.

Az OMM nem nemzeti-nemzetiségi, hanem alapvetően dinasztikus-hatalmi kompromisszumok bázisán létrejött, s részben azon álló politikai képződmény volt. Az uralkodó személye, korábbi tapasztalatai, konzervatívizmusa jelentős „versenyhátrányt” jelentett az OMM elitje számára, Ferenc József személyében alig tudott alkalmazkodni a megváltozott világ kihívásaihoz.

A geopolitikai érdekérvényesítési szándékok mindig a belső erő- és érdekviszonyok mentén alakultak, az európai folyamatok befolyásolási lehetősége így korlátozottá vált. A gazdasági kapcsolatok belső elmélyülése az integrálódás felé, a nemzetiségi ellentétek a dezintegrálódás felé mozgatták az OMM sorsát. Az uralkodó eliteknek a külpolitika szintjén is mindkét törekvést és lehetőséget kezelniük kellett.

Az OMM nem vett részt érdemben a tengeren túli gyarmatokért folytatott küzdelemben, számára szinte kizárólagosan a Balkán-félsziget területe kínálkozott gyarmatosítási területként. Ebben a térségben viszont elemi módon ütközött össze Oroszország igényeivel. Anglia ugyanakkor érdekelt volt Törökország létében, s abban, hogy a tengerszorosok ne kerüljenek az amúgy akár szövetségesnek tekintett oroszok uralma alá.

1897-ben úgy tűnt, hogy az OMM és Oroszország érdekszféra-megosztás alapján rendezni tudják az egymás közötti feszültségeket. Ferenc József szentpétervári látogatásán megegyezés született arról, hogy Szerbia és Nyugat-Macedónia az OMM, Bulgária és Kelet-Macedónia pedig Oroszország elismert érdekszférájába tartozik. (Oroszország a kis balkáni szövetségesével nem tudta elfogadtatni ezt az érdekszféra-megosztást.)

Az OMM a „visszafogott csendestársból”, a „másodhegedűsből” 1908-ban, Bosznia-Hercegovina annexiója kapcsán vált európai jelentőségű cselekvővé. Az OMM mintegy 30 évig adminisztrálta úgy a területet, hogy a főhatalom formálisan a Török Birodalomé volt. Az annexió jogalapja lényegében a berlini szerződés titkos záradéka volt, lehetőségét pedig Oroszország meggyengülése teremtette meg. Az annexió érdemben már nem Törökország, hanem Szerbia és Oroszország ellen irányult.

Az OMM hadereje az alkotmányos berendezkedés következtében eléggé bonyolult volt, számszerűen az európai nagyhatalmak „középmezőnyébe” tartozott (2. táblázat). A közös hadsereg szárazföldi és tengeri haderőből állt, s e mellett Magyarországon a Honvédség,

Ausztriában pedig a Landwehr képezett katonai erőt. A hadsereg kiképzése, felszereltsége és teljesítő képessége mérsékelt volt.

A Haditengerészet jelentősége a Monarchia számára lényegesen kisebb volt (az európai nagyhatalmak flottáihoz képes szerény). A haditengerészet tényleges célja lényegében a partvédelem lehetett csak, távolsági hadviselésre nem volt felkészítve.

Az OMM bár nem volt klasszikus értelemben „landlocked” állam, a nagy területű államok közül a leginkább szárazföldi jellegű, illetve meghatározottságú volt. Az OMM összes határának mindössze 12%-a volt tengeri jellegű, e tekintetben a legrosszabb értéket mutatta (Oroszország 75, Franciaország 63, Németország 36%).

3. Összegzés

Az OMM mintegy öt évtizedes története rendkívül izgalmas kérdéseket vet fel mind a nagyhatalmi, mind pedig gazdasági, társadalmi, szervezeti, etnopolitikai stb. szempontokból mai napig. Külön sajátosságai és következményei voltak a sajátos államszerkezeti konstrukciónak.

Az OMM politikai földrajzi problémáinak elemzését külön kiemeli az, hogy sokan az Európai Unió egyik előzményeként kezelik. A legtöbb ilyen jellegű megközelítés a belső érdekegyeztetési és működési mechanizmusokra irányul, s nem a kezdet, s különösen nem a felbomlás „kivetítésére”.

Az OMM-et lényegében az európai nagyhatalmi érdekek hívták életre, majd a világháborús vereség következtében megváltozó világhatalmi politikai változások határozták meg bukását. (A győzteseket általában nem szokták sem megcsonkítani, s különösen nem felszámolni.) Az OMM politikai és katonai elitje rosszul mérte fel a korabeli erőviszonyokat, saját és szövetségi rendszere teljesítő képességét. A rossz helyzetelemzésből fakadt a vereség, majd a történelmi jelentőségű bukás.

Felhasznált irodalom

- Andrássy Gy. (1990): Diplomácia és világháború. Budapest, Gönczöl-Primusz Kiadó.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Budapest, 1887–1901, Állam nyomda 1–21. kötet.
- Az osztrák–magyar vámterület külkereskedelmi forgalma az 1891–1901. években. Budapest, 1902, Athenaeum nyomda 1–6 kötet.
- Bairoch, P. (1976): Europe's Gross National Production, 1800–1970. *Journal of European Economic History*, No. 2. pp. 273–341.
- Beneš, E. (1995): Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot. A cseh-szlovákok áldozatának történelmi bemutatása. (Szerk. Gulyás L.). Szeged, JATE, Documenta Historica 23.
- Berend T. I.–Ránki Gy. (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Berend T. I.–Ránki Gy. (1987): Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Berend T. I.–Szuhay M. (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- B-től (1861): Ausztria hivatása és egy Magyar-Birodalom lehetősége. Pest, Lauffer Is Stolp.
- Butlin, R. A.–Dodgshon, R. A. (szerk.) 1998: *An Historical Geography of Europe*. Oxford, Clarendon Press.
- Czirbusz G. (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, Polatsek-féle Könyvkereskedés Kiadása.
- Diószegi I. (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Budapest.
- East, G. W. (1935): *An Historical Geography of Europe*. London, Methuen.

- Eckhardt F.* (1941): A magyar közgazdaság száz éve. Budapest, Posner Nyomda.
- Fejtő F.* (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Budapest, Minerva, Atlantisz, Medvetánc.
- Fellner F.* (1916): Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. (Székfoglaló.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Galántai J.* (1985): A Habsburg Monarchia alkonya. (Osztrák–magyar dualizmus, 1867–1918.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Gratz G.* (1934): A dualizmus kora (1867–1918). Budapest, Társadalomtudományi Könyvtár.
- Gulyás L.* (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
- Gulyás L.* 2005: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás L.* (2005): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. Terjedelem: 504. old.
- Hanák P.* (főszerk.) (1978): Magyarország története, 1890–1918. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hassinger, H.* (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. Freiburg im Breisgau, Herder Co.
- Helczmanovszki, H.* (1979): Austria–Hungary. In: Lee, W. R. (szerk.) pp. 27–78.
- Hettner, A.* (1907): Grundzüge der Landeskunde I. Europa. Leipzig.
- Iryni K.* (1973): Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Józsa S.* (1966): Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Budapest, Akadémiai Kiadó. Körösi Csoma Sándor Kiskönyvtár. No. 2.
- Juhász V.* (szerk.) é.n.: A régi és az új Európa atlasza. (Történelmi áttekintés Európa korszakos változásairól a mai napig.) Budapest, Dante Kiadás.
- Katus L.* (1970): Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1918). A Quantitative Analysis. Budapest.
- Kennedy, P.* (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. (Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kissinger, H.* (1996): Diplomácia. Budapest, PANEM – McGRAW – HILL-GRAFO.
- Komlos, J.* (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. (Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században.) Budapest, Maecenas Könyvkiadó.
- Kozári M.* (2005): A dualista rendszer, 1867–1918. Budapest, Pannonica Kiadó.
- Kretschmer, K.* (1903): Historische Geographie von Mitteleuropa. München.
- Lee, W. R.* (1979): European Demography and Economic Growth. London, Croom Helm.
- Lóczy Lóczy L.* (szerk.) (1918): A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság kiadása, Kilián Frigyes utóda Magy. Kir. Egyetemi Könyvkereskedő.
- Miskolc J.* (1959): Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wiener Historische Studien, No. 5. München, Wien, Verlag Herold.
- Magyar statisztikai évkönyv 1890, 1900, 1910. Budapest. Magy. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Österreichisches Statistische Handbuch, 1890, 1900, 1910. K. K. Statistischen Zentralkommission, Wien.
- Partsch, J.* (1914): Mitteleuropa. Gotha.
- Philippson, A.–Neumann, L.* (1894): Europa. Eine allgemeine Landeskunde. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut.
- Philippson, A.* (1906): Europa. Leipzig.
- Pounds, N. J. G.* (1997): Európa történelmi földrajza. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ratzel, F.* (1897): Politische Geographie. München.
- Reden, v. A. S.* (1989): Az Osztrák–Magyar Monarchia. (Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig.) Budapest, Salzburg, Széchenyi Kiadó, Druckhaus Nonntal Bücherdienst.
- Romsics I.* (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. (Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.) Budapest, Napvilág Kiadó.

- Romsics I.–Király B. K.* (1998): Geopolitics in the Danubian region: Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998. Budapest, Central European University Press.
- Prinz Gy.* (1914): Magyarország földrajza. Budapest.
- Sieger, R.* (1915): Die geographischen Grundlagen der österreichisch–ungarischen Monarchie und ihrer Aussenpolitik. Wien.
- Somogyi É.* (1996): Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. (A közös minisztertanács, 1867–1906.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet. História Könyvtár.
- Supan, A.* (1889): Österreich–Ungarn. In: Kirchhoffs, A. (szerk.) Landerkunde, I. Wien.
- Tokody Gy.* (1963): Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világszertei (1890–1918). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Umlauf, F.* (1876): Österreichisch–Ungarische Monarchie. (Geographisch–Statistisches Handbuch.) Wien, Pest, A. Hartleben's Verlag.
- Zöllner, E.* (1998): Ausztria története. Budapest, Osiris Kiadó.
- Wagner, H.* (1900): Lehrbuch der Geographie. Band I. Einleitung. Allgemeine Erdkunde. Hannover, Leipzig, Hahn'sche Buchhandlung.
- Wagner, H.* (1915): Lehrbuch der Geographie. Landerkunde von Europa. Hannover, Leipzig, Hahn'sche Buchhandlung.
- Wagner, W. J.* (2002): Geschichte Österreichs. (Daten, Fakten, Karten.) St Pölten, Wien, Graz, NP Buchverlag.